

NUTQ NUQSONIGA BOLALARNI DIZONTOGENETIK RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Axmedova Lola Riksibaevna

Alfraganus universitetining defektologiya fakulteti talabasi

Abidova Nilufar Zakirovna

*Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti "Logopediya" kafedrasida professori v.b.,
pedagogika fanlari doktori (DSc)*

Logopedlar uchun mo'ljallangan izohli lug'atda «dizontogenez» (ontogenez — rivojlanish, diz — buzilish, kamchilik) atamasiga nihoyatda qisqa va lo'nda ta'rif berilgan: bu organizmning individual rivojlanishdagi buzilishlardir.

Birinchi bo'lib «dizontogeniya» atamasi 1927-yili Shvalbe tomonidan organizmning bachadon ichida shakllanishida kuzatilgan chekinishlarni belgilash uchun qo'llandi. Keyinchalik bu atamadan yanada kengroq ma'noda — ontogenez buzilishining turli shakllarini, shu jumladan, postnatal davrdagi buzilishlarni belgilash uchun foydalana boshladilar. «Dizontogenez» atamasining sinonimi — «buzilgan rivojlanish»dir. Ta'kidlab o'tilganidek, psixolog yoki logopedning vazifalaridan biri asosiy buzilishlarni aniqlash, nuqson strukturasi va og'irlik darajasini tahlil etish va keyin korreksiya qilishdan iborat.

Rivojlanishida muammolar kuzatilayotgan bola psixikasini o'rganishda bolaning yosh jihatdan rivojlanish bosqichlarini ontogenetik yondashuv doirasida tahlil etish muhim ahamiyatga ega. Ontogenez — bu tashqi muhitning muayyan sharoitlarida organizmning me'yorda rivojlanishi. Har bir organizm izchil rivojlanish bosqichlarini bosib o'tadi. Ikkita asosiy bosqich farqlanadi: prenatal (tug'ruqdan oldin) va postnatal (tug'ruqdan keyin). Tuxum hujayrasiga joylashtirilgan genetik axborot hajmi butun murakkab rivojlanish jarayonini belgilab beradi.

Rivojlanish murakkab jarayon sifatida olib qaraladi. Unda har bitta bosqich avvalgi bosqichni o'zida qamraydi va o'zgarib boradi.

Psixik rivojlanishda, shu jumladan nutq rivojlanishida biologik omillar (gen mutatsiyalari natijasida yuzaga kelgan miya rivojlanishidagi nuqsonlar, bachadon ichidagi rivojlanish nuqsonlari, tug'ruq patologiyasi va h.k.) tufayli kelib chiqqan buzilishlarda nuqsonning yuzaga kelish vaqti muhim ahamiyatga ega. Bitta sababning o'zi bola rivojlanishining turli davrida ta'sir ko'rsatar ekan, u buzilishlarning har xil turini keltirib chiqarishi mumkin.

V.V.Lebedinskiy psixologlar, defektologlar va psixiatrlar tadqiqotlarining natijalarini umumlashtirib, psixik rivojlanishdagi buzilishlarning quyidagi turlarini farqlashni taklif etadi: rivojlanmay qolganlik; to'xtab qolgan rivojlanish; disgarmonik rivojlanish; buzilgan rivojlanish; shikastlangan rivojlanish; defitsitar rivojlanish (rivojlanishning yetishmasligi).

Maxsus psixologiya va pedagogikaning hal qiluvchi asosini L.S.Vigotskiyning rivojlanish konsepsiyasi tashkil etadi. Unga ko'ra normal rivojlangan bolalar va normal rivojlanmagan bolalar o'rtasida mohiyat e'tibori bilan hech qanday farq yo'q. Ular ham, bular ham — bolalar. Ular ham, bular ham bir xil qonunlar asosida rivojlanadilar. Farq

faqatgina rivojlanish usullaridadir. Maxsus psixologiya uchun psixik rivojlanish jarayonida biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro nisbati haqidagi qoida muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq buzilishlariga ega bolalarning psixik rivojlanishida umumiy va o'ziga xos qonuniyatlar mavjud.

1. Umumiy qonuniyatlar — normal rivojlanayotgan bolalar va rivojlanishida chekinishlar bo'lgan bolalar uchun birdek xos bo'lgan qonuniyatlar. Bular: rivojlanishning bosqichma-bosqich kechishi; psixik rivojlanishning sakrash yo'li bilan borishi; sentiziv davrlarning mavjudligi; biologik va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabati; shaxs rivojlanishining muntazamligi.

2. Dizontogenez sharoitida rivojlanishning o'ziga xos qonuniyatlariga quyidagilar kiradi (bunda faqat nutq buzilishlariga ega bolalar guruhlarida nazarda tutiladi): axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan foydalanishdagi buzilishlar; nutq aloqalarining buzilishi; atrof-muhit haqidagi tasavvurlar va tushunchalarning shakllanish muddatlarining uzayganligi; ijtimoiy-psixologik moslashmaslik holatlarining yuzaga kelish xavfi; psixologik tizimning shakllanishidagi o'ziga xoslik (o'zidan qoniqmaslik hissi, o'ziga baho berishning buzilishi, stresslarga qarshilikning pasayishi vah.k.); kompensatorlik jarayonlarining olib boriladigan korreksion ishning vaqti va sifatiga bog'liqligi.

Homilaning rivojlanish davrida, tug'ruq paytida, hamda bola hayotining birinchi yillarida miyaga turli xil zararli ta'sirlar nutq patologiyasiga olib kelishi mumkin.

Nutq kamchiligining tuzilishi va darajasi ko'pincha miya shikastlanishining og'irlik darajasiga va uning oldini olishga bog'liq bo'ladi, bu omillar esa o'z navbatida miyaga vaqtning patogen ta'siriga bog'liq. Embriogenezning ilk davrida asab hujayralari jadallik bilan ajralishi paytida homilaning 3—4 oyligida og'ir miya shikastlanishi paydo bo'ladi (N.S.Jukova, Y.M. Mast'yukova, T.B.Filicheva, 1990).

Miyaning rivojlanmaganligi va nutqning og'ir bo'zishlariga olib keluvchi tez-tez kuzatiladigan sabablar orasida quyidagilarni ko'rsatib o'tish lozim: infeksiyalar va homiladorlik davrida onaning zaharlanishi; toksikozlar; tug'ish davridagi shikastlanish; asfiksiya; ona va homila qonining rezus-faktor bo'yicha ziddligi (rezus-konflikt) yoki qonning guruhga aloqadorligi; markaziy asab tizimining kasalligi (neyroinfeksiyalar — meningitlar, ensefalitlar, meningoensefalitlar); bola hayotining birinchi yillarida miyaning jarohatlanishi.

Tadqiqotchilar (G.V. Gurovets, S.I. Mayevskaya) motor alaliyaning kelib chiqishini yangi tug'ilgan chaqaloqlar asfiksiyasi va tug'ilish paytida miya bosh suyagining jarohatlanishi bilan izohlaydilar.

Y.M.Mast'yukova o'z ishlarida ta'kidlaganidek, onaning homiladorlik davrida nikotin va alkogolni iste'mol qilishi bolaning asab- ruhiy va jismoniy rivojlanishining buzilishiga olib kelishi, buning natijasi o'laroq nutq to'liq rivojlanmaganligining yana bir ko'rinishi yuzaga kelishi mumkin. Homilaga alkogolning ta'siri oqibatida jismoniy va psixik rivojlanish orqada qoladi, vazni kam bolalar tug'iladi. Nutqning to'liq rivojlanmaganligi bu bolalarda harakatning tormozlanishi, jazavaning kuchayishi va aqliy mehnatga layoqatlilikning pastligi bilan qo'shilib ketadi. Shu o'rinda, bola miyasining nutq zonalariga zarar keltiruvchi ta'sirlar nutq shakllanib bo'lganidan keyingi davrda ro'y bersa, nutq bulishining afaziya turi yuzaga kelish ehtimoli bor.

Nutq rivojlanishining buzilishiga tarbiya va atrof-muhitning nomaqul shart-sharoitlarining ta'siri ham katta ta'sir ko'rsatadi. Nutq jadal shakllanib borayotgan davrda psixik deprivatsiya uning rivojlanishini orqaga suradi. Agar bu omillarning tapsiri genetik moyillikka yoki qo'pol bo'lmagan serebral-organik kamchiliklarga mos kelsa, unda nutq rivojlanishining buzilishi turg'un xarakterga ega bo'ladi va nutqning to'liq rivojlanmaganligi ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Nutqning to'liq rivojlanmaganligi odatda miyaning residual organik shikastlanishi natijasida ham sodir bo'lishi mumkin. Nutq rivojlanishining bo'zilishini asab-psixik kasalliklardan (epilepsiya, shizofreniya va boshqalar) farqlash lozim. Intellektual kamchiliklari bor bolalar nutqida patologiya ifodalangan bolalar bilan solishtirganda asosan markaziy asab tizimining organik shikastlanishi ko'rinishlari kuzatiladi. Bu «minimal miya disfunktsiyasi» (MMD) deb ataladi.

Nutq buzilishining etiologiyasida alohida o'rinni perinatal ensefalopatiya — bola tug'ilishi davrida paydo bo'lgan miyaning shikastlanishi egallaydi.

Shunday qilib, shaxsning rivojlanishi va kamolga yetishida asosan biologik va ijtimoiy omillar ta'sir ko'rsatadi. Bunda ontogenetik (me'yorda) va dizontogenetik (me'yordan chetga chiqish) omillarning o'рни va darajasini hisobga olish lozim. Buning uchun ushbu omillarni yuzaga keltiradigan sabablar, ularning amal qilish mexanizmlari, bartaraf etish yo'llarini bilish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007
2. Shoumarov G'.B., Mamedov K.K. Aqli zaif bolalar psixologiyasi. T.: O'qituvchi 1994
3. Mo'minova L.R.; Amirsaidova Sh.M. Hamidova M.U. Maxsus psixologiya. T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2013
4. Po'latova P.M. Maxsus pedagogika. T.: Fan va texnologiyalar